

ПРИГОЛОМШЛИВА ХРОНІКА
ЕКСПЕРИМЕНТІВ, ЯКІ ЗМІНИЛИ УЯВЛЕННЯ
ПРО МОРАЛЬ І СВОБОДУ ВОЛІ У СУСПІЛЬСТВІ

«Люди, які діють за наказом, здатні на найжахливіші вчинки». Ці слова нобелівського лауреата Еліаса Канетті підтвердив сенсаційний експеримент Стенлі Мілгрема — відомого американського соціального психолога, автора популярної теорії «шести рукостискань». Ось у чому полягав провокаційний експеримент Мілгрема: із двох піддослідних один, якого умовно називали «вчителем», мав, відповідно до наказів, завдавати болю іншому піддослідному, «учневі». І навіть маючи право відмовитися, жоден з «учителів» не припинив тортури.

За результатами експерименту Мілгрем установив сумну істину: **покора абстрактному авторитету переважає здоровий глузд.** Феномен подібної «покори» психолог розглядає на прикладі німецького нацистського режиму, коли за наказом вищого керівництва у концентраційних таборах було знищено мільйони людей. Але чому? Що примушує сліпо коритися наказу? Віра в те, що мета виправдовує засоби? Чи банальне бажання завдати шкоди подібному собі? І як далеко може зайти людина, підкорюючись авторитетній постаті, незважаючи на фатальні, а часом і смертельні наслідки?..

Класичне дослідження схильності людини виконувати накази незалежно від небезпечних наслідків.

Майкл Дірда, Washington Post Book World

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-4785-7

9 786171 247857

СТЕНЛІ МІЛГРЕМ

ПОКОРА АВТОРИТЕТУ
ПОГЛЯД ЕКСПЕРИМЕНТАТОРА

СТЕНЛІ МІЛГРЕМ

ПОКОРА АВТОРИТЕТУ

ПОГЛЯД
ЕКСПЕРИМЕНТАТОРА

ОДНА З НАЙВПЛИВОВІШИХ КНИЖОК ОСТАНЬОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ
LOS ANGELES TIMES

ПОКОРА
АВТОРИТЕТУ
— ПОГЛЯД —
ЭКСПЕРИМЕНТАТОРА

STANLEY MILGRAM

**OBEDIENCE
TO AUTHORITY**

— AN EXPERIMENTAL VIEW —

HARPER PERENNIAL

СТЕНЛІ МІЛГРЕМ

ПОКОРА АВТОРИТЕТУ

ПОГЛЯД
ЕКСПЕРИМЕНТАТОРА

УДК 159.9.072
М60

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Published by arrangement with Harper Perennial,
an imprint of HarperCollins Publishers

Перекладено за виданням:

Milgram S. Obedience to authority : an experimental view /
Stanley Milgram. — New York: Harper & Row, 1974. — 224 p.

Переклад з англійської *Антоніни Ящук*

Дизайнер обкладинки *Аліна Белякова*

Науково-популярне видання

МІЛГРЕМ Стенлі
Покора авторитету. Погляд експериментатора

Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *А. В. Альошичева*
Редактор *С. О. Вербич*
Художній редактор *А. В. Белякова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Є. О. Редько*

Підписано до друку 28.12.2018. Формат 84x108/32.
Друк офсетний. Гарнітура «Newtop». Ум. друк. арк. 15,12.
Наклад 4000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: corp@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р. www.unisoft.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

UNISOFT

-
- © Stanley Milgram, 1974
 - © Philip Zimbardo, 2009, foreword
 - © The New York Times Company, 1969, the Mike Wallace interview in chapter 15 is
 - © DepositPhotos.com / ABBPhoto, ilolab, обкладинка, 2019
 - © Hemirol Ltd, видання українською мовою, 2019
 - © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2019

ISBN 978-617-12-4785-7
ISBN 978-0-06-176521-6 (англ.)

Моїй матері й пам'яті мого батька

ЗМІСТ

Передмова до видання <i>Harper Perennial Modern Thought</i>	11
Передмова.....	19
Подяки.....	22
РОЗДІЛ 1. ДИЛЕМА ПІДКОРЕННЯ	25
РОЗДІЛ 2. МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ	38
Кого залучали до участі в дослідженні?	39
Місце проведення й персонал	42
Процедура.....	43
Завдання для учня	45
Генератор струму.....	45
Пробний удар струмом.....	46
Інструкції щодо використання струму	46
Роль експериментатора.....	47
Спеціальні спонуки.....	48
Реакція жертви	48
Критерії вимірювання.....	51
Інтерв'ю й опитування.....	51
Висновки	53
РОЗДІЛ 3. ОЧІКУВАННЯ, ЯКОЮ БУДЕ ПОВЕДІНКА	54
РОЗДІЛ 4. БЛИЗЬКІСТЬ ЖЕРТВИ	60
Наближення жертви	61
Неочікувана поведінка.....	71
РОЗДІЛ 5. ЛЮДИНА Й АВТОРИТЕТ	75
РОЗДІЛ 6. ПОДАЛЬШІ ВАРІАЦІЇ ЕКСПЕРИМЕНТУ	89
<i>Експеримент 5: нова базова схема</i>	89
<i>Експеримент 6: зміна персоналу</i>	93
<i>Експеримент 7: близькість авторитета</i>	94
<i>Експеримент 8: жінки як суб'єкти</i>	99
<i>Експеримент 9: обмежена угода жертви</i>	100

<i>Експеримент 10: інша установа</i>	104
<i>Експеримент 11: суб'єкт сам вибирає, струмом якої напруги вдаряти жертву</i>	108
РОЗДІЛ 7. ЛЮДИНА Й АВТОРИТЕТ II	112
РОЗДІЛ 8. ЗМІНА РОЛЕЙ	132
<i>Експеримент 12: учень вимагає, щоб його вдарили струмом</i> ...	133
<i>Експеримент 13: наказує звичайна людина</i>	136
<i>Експеримент 13а: суб'єкт як свідок</i>	142
<i>Експеримент 14: авторитет стає жертвою, накази віддає звичайна людина</i>	144
Подвійний авторитет	150
<i>Експеримент 15: два авторитети: протилежні команди</i>	151
<i>Експеримент 16: два авторитети, один із яких — жертва</i> ...	154
Порівняння з експериментом 14	157
Порівняння з експериментом 15	158
РОЗДІЛ 9. ВЗАЄМОДІЯ У ГРУПАХ	160
Різниця між конформізмом і покорою	160
<i>Експеримент 17: двоє колег протестують</i>	163
<i>Експеримент 18: удару струмом завдає колега</i>	170
РОЗДІЛ 10. ЧОМУ ВИНΙΚАЄ ПОКОРА? АНАЛІЗ	172
Ієрархія для виживання	172
Погляд на проблему з перспективи кібернетики	175
Ієрархічне структурування	178
Мінливість	180
Перехід до стану агента	183
РОЗДІЛ 11. ПРОЦЕС ПІДКОРЕННЯ: ЗАСТОСОВУЄМО АНАЛІЗ ДО ЕКСПЕРИМЕНТУ	186
<i>Попередні умови для виникнення покори</i>	186
<i>Стан агента</i>	195
<i>Чинники-прив'язки</i>	200
РОЗДІЛ 12. НАПРУЖЕННЯ Й НЕПОКОРА	206
<i>Напруження</i>	207
<i>Як зняти напруження?</i>	211

РОЗДІЛ 13. АЛЬТЕРНАТИВНА ТЕОРІЯ: ЧИ МОЖНА ПОЯСНИТИ ПОВЕДІНКУ СУБ'ЄКТІВ ЇХНЬОЮ АГРЕСИВНІСТЮ?	219
РОЗДІЛ 14. ПРОБЛЕМА МЕТОДУ	223
РОЗДІЛ 15. ЕПІЛОГ	234
Додаток І. Етичні проблеми дослідження	246
Додаток ІІ. Особливості учасників експерименту	259
Нотатки.....	264
Література	275
Показчик	284

ЕКСПЕРИМЕНТИ

1. Віддалена жертва
2. Голосовий відгук
3. Близькість
4. Дотикова близькість
5. Нова базова схема
6. Зміна персоналу
7. Близькість авторитета
8. Жінки як суб'єкти
9. Обмежена угода жертви
10. Інша установа
11. Суб'єкт сам вибирає, яким струмом ударити жертву
12. Учень вимагає, щоб його вдарили струмом
13. Наказує звичайна людина
- 13а. Суб'єкт як свідок
14. Авторитет стає жертвою, накази віддає проста людина
15. Два авторитети: протилежні команди
16. Два авторитети, один із яких — жертва
17. Двоє колег протестують
18. Удару струмом завдає колега

ПЕРЕДМОВА ДО ВИДАННЯ *HARPER PERENNIAL MODERN THOUGHT*

Що об'єднує дві найважливіші історії Західного світу: історію падіння Люцифера в пекло й історію вигнання Адама і Єви з Раю? Вони мають той самий моральний урок: якщо не підкоритися авторитету, наслідки будуть жахливі. Люцифер, улюблений ангел Бога, «ангел Світа», якого у священних писаннях названо «Вранішньою Зорею», піддав сумніву Божу вимогу, щоб усі ангели поклонилися Адамові, новоствореній досконалій людській істоті. Люцифер із кількома однодумцями заявив, що його створено було раніше за Адама, до того ж він — ангел, тоді як Адам — лише смертний. Тож Бог звинуватив Люцифера у двох гріхах: гордині й непокорі його владі. Навіть не намагаючись якось розв'язати конфлікт, Бог доручив Архангелові Михаїлу згуртувати слухняних ангелів, щоб вступити в бій із бунтівниками. Михаїл, ясна річ, переміг (ну бо, звісно, мав Божу підтримку), а Люцифер перетворився на Сатану, диявола й був скинутий у новостворене пекло разом з усіма поплічниками. Він повернувся, щоб довести, що Адам таки не вартий був поклоніння, адже не тільки виявився недосконалим, а й легко піддався спокусі змія.

Згадаймо: Бог дозволив Адамові і Єві правити в Едемському саду, але з однією умовою: вони не мали права їсти плоду з Древа пізнання. Коли Сатана в подібні змія переконав Єву вкусити плід, вона, своєю чергою, переконала зробити це Адама. За маленький шматочок обох людей було засуджено й навіки вигнано з Едему. Їм було

заповідано в поті чола обробляти землю, а потім спостерігати за сваркою своїх синів, Каїна й Авеля. Крім того, люди втратили невинність. Однак найгірше те, що ця історія про жажливі наслідки непокори стала історією про гріх, який переходить від одного покоління людей до другого — вічно. Кожна католицька дитина у світі народжується з тягарем первородного гріха, успадкованого від неслухняних Адама та Єви.

Очевидно, ці історії й міфи створили люди — люди авторитетні, найімовірніше, священики, рабини і проповідники, адже це історії космогонічні, які сталися ще до того, як люди змогли дізнатися про них і записати їх. Проте ці міфи, як і всі повчальні історії, створювали для того, щоб повідомити всім, хто їх читає й чує: «*Підкоряйтеся авторитетові будь-якою ціною!*» Наслідки непокори будуть грізні та страшні. Ці повчальні міфи передаються від влади до влади, вустами батьків, учителів, начальників, політиків і диктаторів — тих, хто хоче, щоб їхньому слову довіряли беззаперечно, не сперечалися й не запитували.

Нас, школярів майже всіх традиційних систем освіти, учили таких правил: сиди на місці, поки не отримаєш від учителя дозволу встати; не розмовляй, поки вчитель не дозволить тобі говорити, — для цього мусиш підняти руку; не сумнівайся у словах учителя, не думай скаржитися. І ми жили згідно з цими правилами. І вони так глибоко вкорінилися в нас, що навіть тепер, уже дорослі і зрілі люди, ми переносимо їх на різні ситуації, бо готові постійно поважати авторитет. Однак не всяка влада чесна, справедлива, моральна й законна, і нас насправді ніколи нормально не вчили, як відрізнити владу *справедливу* від влади *несправедливої*. Справедлива влада заслуговує поваги й деякої покори, може, навіть без особливих запитань, а от нечесна має породжу-

вати підозри й невдоволення, а отже — акти непокори, захисту, ба навіть революцію.

Серію експериментів Стенлі Мілгрема, у центрі яких — підкорення авторитету, у всій повноті та ясності представлено в цьому новому виданні. Ці дослідження — одні з найважливіших студій покори в соціальних науках. Стенлі Мілгрем уперше в контрольованому просторі лабораторії порушив питання про те, як людина підкоряється авторитету влади. У певному сенсі Мілгрем продовжив традицію Курта Левіна, хоча його праці зазвичай не зараховують до Левінової школи, як, наприклад, дослідження Леона Фестінджера, Стенлі Шахтера, Лі Росса або Річарда Нісбетта. Однак Мілгрем пішов за принциповою настановою Левіна: важливі в реальному житті феномени потрібно вивчати в обмежених і контрольованих лабораторних умовах. Левін був переконаний, що саме так мають здійснювати дослідження в соціальній психології.

Поштовхом до проведення експериментів стали Мілгремові роздуми про те, чому німці так легко підкорилися авторитету нацистів і підтримали їх в утисках євреїв, а пізніше брали активну участь в «остаточному розв'язанні єврейського питання» — Голокості. Сам Стенлі Мілгрем, на той час молодий єврей, задумувався, чи міг би Голокост бути відтворений у його власній країні, хай і в іншій історичній епосі та іншій культурі. Багато хто стверджував, що в США ніколи не відбулося б нічого подібного, але Мілгрем мав серйозні сумніви. Віра у природну доброту людей аж ніяк не може перекреслити той факт, що звичайні, не злі люди, просто виконуючи накази, створили чимало зла в цьому світі. Британський письменник Чарлз Сноу нагадує нам, що набагато більше злочинів у світі скоєно в ім'я покори, ніж непокори.

Наставник Мілгрема Соломон Аш раніше довів, що група має сильний вплив на людину: розумні студенти коледжу змінювали свою думку про видимі речі під впливом думки групи. Однак цей вплив був непрямий: виникала суперечність між нормою групи та індивідуальним сприйняттям тієї самої події-стимулу. Конформізм щодо хибної норми групи виникав як розв'язок цієї суперечності, учасники експерименту були схильні радше погодитися, ніж протестувати проти неї. Мілгрем ставив перед собою інше завдання: він хотів дослідити прямий і негайний вплив однієї авторитетної особистості, яка видає команди, на іншу людину: чи змусить перша діяти другу проти власної совісті й уявлення про мораль. Він розробив свою парадигму дослідження так, щоб протиставити поширені уявлення про те, як у такій ситуації діятимуть люди, і те, що вони насправді робили, потрапивши в ситуацію випробування людської природи.

На жаль, чимало психологів, студентів і представників широкого загалу вважають, що добре знають, у чому полягає дослідження, хоч насправді їхні знання сягають не далі однієї його версії. Мабуть, це через те, що багато хто дивився знаменитий фільм «Покора» або читав анотацію до книжки. Науковцєві дорікали за те, що він залучав до дослідження тільки чоловіків; спочатку так і було, але пізніше він робив експерименти також і з жінками. Мілгрему закидали, що він вивчав лише поведінку студентів Єльського університету, оскільки перші досліди здійснювали на його базі. Що ж відбувалося насправді? Дослідження покори має 19 різних версій експерименту, до участі в яких залучено понад тисячу учасників від 20 до 50 років, і жодного студента! Мілгрема дуже критикували за те, що його досліди були неетичні, адже люди, які грали роль учителя, зазнавали сильного стресу, вважаю-

чи, що удари струмом завдають страждань людині, яка грала роль учня. Думаю, ця критика черпала матеріал радше у фільмі, у якому були сцени хвилювання й розгубленості учасників експерименту. Саме після його перегляду почали виникати питання про етичність. У статтях Мілгрема і в його книжці виразно не показані ті складні почуття, що їх довелося відчувати учасникам експерименту, які корилися наказам експериментатора, хоча добре розуміли, яких страждань завдають іншій невинній людині. Я кажу про це не для того, щоб стверджувати, що дослідження Мілгрема етичні або ні; радше для того, щоб наголосити, як важливо звертатися до оригінального викладу його ідей, методів, результатів і роздумів, щоб уповні зрозуміти, що саме він зробив. Тому дуже добре, що перевидання Мілгремової праці знову вийде у світ.

Кілька слів про те, як я оцінюю Мілгремове дослідження. По-перше, це максимально репрезентативне й узагальнене дослідження із соціальної психології або соціальних наук, оскільки воно має велику вибірку, систематичні варіації, залучає велику кількість звичайних людей із двох малих містечок — Нью-Гейвена і Бриджпорта, штат Коннектикут, а також у ньому докладно описано методологію. По-друге, відтворення експерименту в багатьох культурах і епохах показує його велику ефективність.

Експерименти Мілгрема чітко демонструють, як сильно соціальні ситуації впливають на людську поведінку. Це ситуаціоністський погляд на поведінкові детермінанти. Дослідження показує, як більшість людей не може протистояти несправедливому авторитету, команди якого не узгоджуються з логікою здорового глузду, — адже на початку сесії кожен учасник зустрівся зі справедливим

авторитетом, наміри якого, здавалося, були цілком зрозумілі й логічні. Є сенс у тому, що дослідник-психолог ставить запитання, чи доцільно використовувати покарання як спосіб поліпшити процес навчання й запам'ятовування. Однак немає жодного сенсу в тому, щоб далі бити струмом свого учня, завдаючи йому щораз більшого болю, коли той благає зупинитися, скаржитися на хворе серце, а після удару струмом у 330 вольтів перестає взагалі відповідати на запитання. Як можна поліпшити пам'ять непритомної — або навіть гірше — людини? Мінімальний спалах критичного мислення на цьому етапі має змусити майже кожну людину зупинитися і припинити підкорятися безсердечному й несправедливому авторитетові. Проте більшість людей, які дійшли до цього місця, потрапляли в пастку «стану агента», як його назвав Мілгрем.

Звичайні дорослі люди поверталися у стан слухняних школярів-телят, які не знають, що їм робити в неприємній ситуації, аж поки вчитель цього не підкаже. У ту критичну мить, коли удар струмом міг завдати серйозної фізичної шкоди жертві, чи хтось із них підвівся зі стільця, щоб зазирнути в сусідню кімнату й перевірити, чи все гаразд з учнем? Колись я запитав про це безпосередньо Стенлі Мілгрема: «Після того як натиснуто останній вимикач у 450 вольтів, скільки учасників-учителів уставало і йшло подивитися, що сталося із жертвою?» Мілгрємова відповідь була така: «Ніхто жодного разу цього не зробив». Ось як у дорослих людях озивається шкільна ментальність — підкорятися примітивному правилу: не робити нічого, аж поки вчитель-авторитет не дозволить і не накаже цього зробити.

Моє власне дослідження ситуативної влади (Стенфордський експеримент у в'язниці) доповнює дослідження Мілгрєма в кількох аспектах. Це два боки ситу-

аціонізму. У його дослідженні показано прямий вплив влади на людину, а в моєму — інституційну непряму владу людини над усіма, хто опиняється в колі її впливу. Моє дослідження покликане продемонструвати, що система має здатність створювати й керувати ситуаціями, у яких вона домінує над поведінкою людини й контролює її. Обидва наші експерименти — яскрава демонстрація того, як сильно зовнішні обставини впливають на людську поведінку. Вони пропонують очевидний урок читачеві і глядачеві. (У мене теж є фільм, «Тихий гнів» [*Silent Rage*], який справив чимале враження на глядачів у всьому світі.) Щодо обох виникали запитання: чи етично робити дослідження, які змушують учасників страждати й відчувати провину? Більш-менш докладно свої погляди на етичність таких експериментів я розкрив нещодавно у книжці «Ефект Люцифера: чому хороші люди чинять зло»¹ (2008). Коли я вперше оприлюднив короткий підсумок Стенфордського експерименту на щорічній конференції Американської асоціації психологів 1971 року, Мілгрем радо привітав мене, сказавши, що тепер трохи розпеченого вугілля перейде з його голови на мою, адже я зробив ще більш неетичний експеримент, ніж він!

Нарешті, читачам може бути цікаво дізнатися, що ми зі Стенлі вчилися в одному класі у старшій школі у Бронксі (випуск 1950 року), де спільно пережили чимало веселих моментів. Він був найрозумніший у класі й на випускному отримав усі можливі нагороди, а я був найпопулярніший, тому мене загальним голосуванням обрали «містером класу». Коли через десять років ми з малим Стенлі зустрілися в Єльському університеті, він зізнався мені, що мріяв бути найпопулярнішим, а я зізнався йому, що

¹ Український переклад: Філіп Зімбардо. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло / Переклад з англійської Любомира Шерстюка. — К.: Yakaboo Publishing, 2017. (Тут і далі прим. перекл.)

мріяв бути найрозумнішим. Утім ми сповна розіграли ті карти, які роздала нам доля. Я мав багато цікавих дискусій зі Стенлі в наступні десятиліття, ми ледве не написали спільний текст із психології. На жаль, 1984 року він передчасно помер від серцевого нападу, хоч йому був лише 51 рік. Мілгрем залишив нам у спадок чимало дивовижних ідей, зосереджених навколо підкорення авторитету, хоч ними він не обмежувався: зокрема, Стенлі цікавився урбаністичною психологією, проблемою «тісного світу», теорією «шести рукостискань», сіраноїдами — і завжди використовував творчу суміш методів. Стенлі Мілгрем завше зацікавлено вдивлявся в людський ландшафт і постійно був відкритий до нових парадигм, які могли б по-новому показати відомі істини або допомогти заново усвідомити приховані принципи діяльності. Я часто думаю, який новий феномен вивчав би зараз Стенлі Мілгрем, якби досі був живий.

Філіп Зімбардо, січень 2009 року

ПЕРЕДМОВА

Людині властиво бути слухняною, тому покора лише зрідка стає об'єктом вивчення соціальної психології. А проте, якщо недооцінювати її вплив на вчинки людини, складно зрозуміти широкий спектр людської поведінки. Адже вчинок, здійснений за наказом, психологічно відрізняється від того вчинку, що його людина робить за власним бажанням.

Можна бути переконаним противником крадіжок, убивства, завдання шкоди іншому, але досить легко чинити все це за наказом. Те, чого особа ніколи не зробила б за власним бажанням, вона може без вагань вчинити тоді, коли їй накажуть.

Дилема про підкорення авторитету давня, як світ, — згадаймо хоча б історію Авраама. У нашому дослідженні цій дилемі надано сучасної форми й розглянуто її в межах психологічного експерименту — не для того, щоб когось засудити, а щоб зрозуміти.

Досліджуючи покору з погляду психології, ми ставили перед собою важливе завдання — перенести загальне уявлення про авторитет на ґрунт особистого досвіду. Одна справа — абстрактно міркувати про права особистості та влади, і зовсім друга — дослідити, як відбувається моральний вибір у конкретній ситуації. Усі ми чули про філософські проблеми свободи і влади. Однак коли доходить до кожного конкретного випадку, абстрактний підхід до проблеми закінчується й починається діяльність живої людини, яка має підкоритися або не підкоритися авторитету. Тому кожен вияв непокори потрібно

розглядати індивідуально, адже теоретизувати можна скільки завгодно — поки справа не дійде до конкретного свідомого рішення не підкорятися. З цією думкою ми робили всі описані тут експерименти.

У лабораторії ситуація звужується: якщо експериментатор наказує суб'єктові щоразу суворіше карати іншу людину, за яких умов суб'єкт підкориться, а за яких — ні? Ситуація в лабораторії жива, емоційна й реалістична. Вона не відірвана від життя, навпаки, доводить до логічного завершення деякі тенденції звичайного соціального світу.

Питання в тому, чи є зв'язок між нашим експериментом і тими жахливими випадками підкорення, що так лякають нас, коли ми вивчаємо часи нацизму. Звичайно, ці дві ситуації кардинально різні. А проте, попри відмінності в кількостях, масштабах і політичному контексті, різниця може бути не така вагома, якщо йдеться про сутність: покора виникає тоді, коли людина вважає себе інструментом для втілення бажань іншої людини, а отже, знімає із себе відповідальність за власні дії. Щойно відбувається цей зсув перспективи, виникають також інші риси, властиві для покори. Людина в думках пристосовується до ситуації, вважає, що має право чинити суворо, виправдовує себе — незалежно від того, перебуває вона в лабораторії чи в диспетчерській на міжконтинентальній балістичній базі. Тому не варто просто перелічувати відмінності між ситуацією в лабораторії та ситуаціями із життя: тут ідеться про сутність покори — коли людина здається на милість владі й починає вважати, що більше не керує власними вчинками.

Якщо людина підкоряється владі свідомо й без примусу, її дії зумовлені бажанням співпрацювати. Якщо ж їй загрожує покарання або її змушують вчиняти так чи так, підкорення виникає зі страху. Ми досліджували

тільки ті випадки, коли люди підкорялися наказам добровільно, їм ніщо не загрожувало; авторитет просто усно стверджував, що має право контролювати суб'єкта. Фактично суб'єкт сам приписував авторитету владу, до взаємодії між ними не було залучено зовнішньої загрози чи можливості фізичного впливу.

Найголовнішою проблемою для суб'єкта було знову почати відповідати за свої дії після того, як він віддав цю відповідальність експериментаторові. Багатьом це далося дуже важко — і в цьому полягає гіркота, а може, і трагічність ситуації, що її ми вивчали. Адже що може бути печальніше, ніж спостерігати за людиною, яка намагається, але так до кінця й не може контролювати свої вчинки в ситуації, де все залежить від неї.

Подяки

Наші експерименти спираються на сімдесятип'ятирічну традицію дослідів у соціальній психології. У 1898 році досліді на тему покори виконував Борис Сідіс. Також на мою працю вплинули здобутки Аша, Левіна, Шерифа, Франка, Блока, Картрайта, Френча, Рейвена, Лучинса, Ліппітта, Вайта та інших, навіть якщо я окремо не згадав тут їхніх прізвищ. Як і будь-який сучасний соціальний психолог, я зростав на працях Адорно і його колег — Арендт, Фромма й Вебера. Однак найбільше мене цікавили три праці. Перша — «Влада і провина в сучасній державі» Алекса Комфорта, праця, що мене неймовірно надихнула. Друга — чіткий концептуальний аналіз влади від Роберта Бірстедта. І третя — «Привид у машині» Артура Кестлера, де глибше, ніж у цій книжці, розглянуто ідею соціальної ієрархії.

Експериментальну частину цієї роботи виконано в 1962—1963 роках, коли я працював на факультеті психології в Єльському університеті. Висловлюю вдячність працівникам факультету за допомогу в матеріальному забезпеченні експерименту й за цінні поради. Особливо я вдячний професорові Ірвінгові Дженісу.

Джеймс Макдонаг із Вест-Гейвена, що в Коннектикуті, виконував роль учня, і завдяки його природному таланту дослідження вийшло надзвичайно вдале. Роль експериментатора грав Джон Вільямс із Саусбурі, що в Коннектикуті; він пречудово впорався зі своєю роллю. Також я вдячний Аланові Елмсу, Джонові Вейленду, Такето Мураті, Емілеві Елджсу, Джеймсові Міллеру та Майклові Россу за допомогу під час дослідження.

Дякую тим багатьом людям із Нью-Гейвена та Бридж-порта, які погодилися стати суб'єктами.

Осмилення експерименту і його опис тривали ще довго після завершення досліджень у лабораторії, і багато колег надавали мені вкрай необхідну підтримку в цей період. Серед них — професори Андре Модільяні, Аарон Гершковіц, Рея Мендоза Даймонд, Гордон Оллпорт. А також професор Роджер Браун, Гаррі Кауфманн, Говард Левенталь, Нійоле Кудірка, Девід Розенган, Леон Манн, Пол Голландер, Джером Бернер та пан Морі Сілвер. Розпочати деякі розділи мені допомогла Елоїза Сігал, а Вірджинія Гілу, редакторка мого тексту у видавництві «Гарпер і Роу», повірила в цю книжку, запропонувала свою фахову допомогу й таки змусила мене, лінивого автора, завершити працю.

Хочу подякувати працівникам Міського університету Нью-Йорка — Мері Інгландер та Елін Лінделл, які виконували секретарську роботу, а також Венді Стернберг і Кетрін Крог, які допомагали з дослідженням.

Джудіт Вотерс, студентка й талановита художниця, намалювала схеми до розділів 8 і 9.

Дякую лондонському Інституту єврейських студій за дозвіл процитувати великий уривок моєї статті «Покора злочинним наказам: спонука робити зло», яка вперше побачила світ у журналі «Моделі упереджень».

Дякую Американській асоціації психологів за дозвіл процитувати великі уривки кількох моїх статей, що завдяки цій організації вийшли друком: «Біхевіористське дослідження покори», «Деякі аспекти дослідження покори: відповідь Баумрінд», «Груповий тиск і дії проти людини», а також «Звільнення під впливом групи».

Дослідження здійснене завдяки двом грантам від Національного фонду науки. Дослідницькі роботи 1960 року отримали невеликий фінансовий грант від Фонду Гітінса

Єльського університету. Стипендія Гугтенгайма забезпечила мені рік проживання в Парижі (1972), звільнивши від обов'язків викладача, завдяки чому я зміг завершити цю книжку.

Моя дружина Саша від самого початку переймалася експериментами. Вона незмінно надихала мене й допомагала зрозуміти сутність процесів, тому її внесок складно переоцінити. В останні місяці роботи над книжкою ми zostалися тільки вдвох, разом працюючи над дослідженням на Рю де Ремюза, тож завдяки Сашиній допомозі працю нарешті завершено.

*Стенлі Мілгрем, Париж,
2 квітня 1973 року*

1

ДИЛЕМА ПІДКОРЕННЯ

Покора або послух — базовий елемент у структурі соціального життя. Щоб спільнота нормально функціонувала, потрібно, щоб у ній була влада, тож вільною від примусу підкорятися наказам інших може бути тільки та людина, яка живе абсолютно самотньо. У наші дні люди особливо сильно схильні підкорятися. Доведено, що з 1933 до 1945 року за наказами знищили мільйони невинних людей, збудували сотні газових камер і таборів смерті, залучили великі військові сили й випустили чимало обладнання для вбивства людей. І навіть якщо антигуманна політика зародилася в голові однієї людини, її не можна було б утілити в таких масштабах, якби не величезна кількість людей, які підкорялися наказам.

Покора стала психологічним механізмом, що пов'язав особисті вчинки з політичною метою. Послух — це той цемент, яким людину надійно прикріплено до влади. Проаналізувавши факти з недавньої історії, спостерігаючи за щоденним життям, можемо припустити, що для багатьох людей покора великою мірою визначає поведінку і стає переважною спонукою, яка нівелює теоретичні знання про етику, співчуття, моральні приписи.

На вагому роль покори вказує Чарлз Сноу (Snow, 1961), коли пише:

Якщо поглянути на тривалу й похмуру історію людства, можна побачити: набагато жадливіші злочини скоєні в ім'я покори, а не в ім'я революції. Якщо сумнівається, почитайте «Постання й падіння Третього Райху» Вільяма Шайрера. Німецькі загани СС мали чи не найсуворішу дисципліну і в ім'я покори скоювали найстрашніші злочини в історії.

Винищення нацистами європейських євреїв — найогидніший аморальний вчинок, а його здійснювали тисячі людей в ім'я покори. Утім таке відбувається й у наші дні, хай і в менших масштабах: простим громадянам наказують знищувати інших, і вони це роблять, бо вважають своїм обов'язком коритися наказам. Тому підкорення владі більше не варто вважати чесною, коли йдеться про ситуацію жорстокості. Це більше не чеснота, а тяжкий гріх. Чи ні?

Ще Софокл¹ в «Антигоні» ставив моральне запитання, чи варто коритися наказам, якщо для цього доведеться йти проти совісті. Власне, про таку дилему міркували філософи всіх епох. Консервативні філософи вважають, що непокора загрожує самому поняттю суспільства, тому ліпше скоїти злочин, ніж продемонструвати непослух. Гоббс навіть стверджував, що відповідальність за цей злочин у жодному разі не лежить на людині, яка його скоїла, а тільки на тому, хто віддав наказ. Натомість філософи-гуманісти переконують, що в таких випадках останнє слово — за людською совістю і що моральні переконання особистості мають переважати накази влади, якщо конфліктують із ними.

¹ Мілгрем приписав авторство Платонові, вочевидь, помилково.

Правові та філософські аспекти покори дуже важливі, проте для науковця-емпірика неминуче настає мить, коли він відчуває: від абстрактних умовиводів потрібно переходити до ретельного дослідження конкретних випадків. Щоб докладніше розглянути акт покори, я здійснив простий експеримент на базі Єльського університету. Пізніше до експерименту ми залучили понад тисячу учасників і виконали його ще в кількох університетах, але початковий задум був дуже простий. Людина приходить у лабораторію, де їй наказують учиняти дії, що поступово починають щораз більше конфліктувати із совістю. Запитання в тому, як далеко зможе зайти учасник експерименту, перш ніж відмовиться виконувати накази.

Утім читачам варто дізнатися про експеримент більше. У лабораторію приходять двоє людей, щоб дослідити людську здатність до навчання й запам'ятовування. Один із них виконує роль «учителя», другий — «учня». Експериментатор пояснює, що дослідження має на меті виявити, чи впливає покарання на процес навчання. Учня заводять у кімнату, прив'язують йому руки, щоб він не рухався, і до його зап'ястка під'єднують електрод. Йому кажуть, що він вивчатиме пари слів; щоразу, коли учень помилятиметься під час їхнього відтворення, його вдарять струмом дедалі більшої напруги.

Насправді основну увагу експерименту зосереджено на вчителіві. Після того як він спостерігає, як учня прив'язують до стільця, учителя переводять у головну кімнату експерименту й садять перед масивним генератором струму. Найголовніший його елемент — горизонтальний ряд із 30 вимикачами: від 15 до 450 вольтів, із кроком у 15 вольтів. Є там і словесні описи: від «легкий удар струмом» до «обережно: сильний удар струмом». Учителіві пояснюють, що він має перевіряти, як чоловік

у сусідній кімнаті вивчив пари слів. Якщо учень відповідає правильно, учитель переходить до наступної пари, якщо ж неправильно, учитель має вдарити його струмом. Почати потрібно з найнижчого рівня (15 вольтів), а потім щоразу збільшувати напругу на один крок: 30 вольтів, 45 вольтів тощо.

«Учитель» — наївна людина, яка прийшла в лабораторію, щоб узяти участь в експерименті. «Учень», або жертва, — актор, якого насправді струмом не б'ють. Мета експерименту — з'ясувати, як далеко людина зможе зайти в конкретній і вимірюваній ситуації: коли їй наказують завдавати щораз сильнішого болю жертві, яка протестує. У який момент суб'єкт відмовиться слухатися експериментатора?

Конфлікт виникає тоді, коли «учень» починає виявляти, що він відчуває дискомфорт. На позначці 75 вольтів він стогне. На позначці 120 вольтів — скаржиться. На позначці 150 вольтів — просить звільнити його від участі в експерименті. З кожною наступною позначкою його протести стають дедалі інтенсивніші й емоційніші. Коли доходить до 285 вольтів, «учень» видає тільки крик агонії.

Люди, які спостерігали за «живим» проведенням експерименту, зазначали, що під час письмового опису не можна передати, який захопливий насправді цей експеримент. Для суб'єкта ситуація зовсім не схожа на гру. З одного боку, учень скаржиться й тисне на вчителя, щоб той перестав його мучити. З другого — експериментатор, утілення влади, перед яким суб'єкт відчуває себе зобов'язаним, наказує йому продовжувати. Щоб розв'язати проблему, суб'єкт має відділити себе від влади. Мета дослідження — визначити, у який момент людина зможе кинути виклик авторитету, маючи перед собою чіткий моральний імператив.

Звісно, між офіцером, який виконує наказ під час війни, і людиною, що виконує вказівки експериментатора, — величезна відмінність. А проте сутність відносин однакова, адже запитання в обох випадках те саме: як поводить себе людина, коли легітимна влада наказує їй завдавати шкоди третій особі? Можна припустити, що влада експериментатора набагато менша за владу генерала, адже він не може фізично підкріпити свої накази. До того ж, коли людина бере участь у психологічному експерименті, навряд чи вона відчуватиме важливість кожної своєї дії, як під час війни. А проте, попри ці обмеження, я переконаний, що все-таки ретельно досліджувати поведінку людей варто навіть у такій простій ситуації. Я мав надію, що таке дослідження може спонукати до роздумів і породити конкретні пропозиції, як діяти в різних ситуаціях.

Дізнавшись про експеримент, читач може здивуватися: як людина при здоровому глузді взагалі може вдарити когось струмом, хай навіть найменшої напруги? Невже вона не відмовиться від участі в експерименті й не грюкне за собою дверима лабораторії? Однак факт залишається фактом: жоден з учасників цього не зробив. Якщо людина прийшла в лабораторію готова слухатися експериментатора, вона охоче почне процедуру. У цьому немає нічого надзвичайного, особливо якщо людина, яку мають ударити струмом, від початку налаштована на співпрацю, хоча й виявляє деяку тривогу. Більше дивує те, як далеко деякі особи готові зайти у виконанні вказівок експериментатора. Результати спостережень по-справжньому вражають і лякають. Чимало суб'єктів сильно хвилювалися, багато хто відмовлявся виконувати накази, але певний відсоток дійшов до останньої позначки на генераторі струму.

Багато суб'єктів слухалися експериментатора, попри розпачливі благання людини, яку били струмом, попри

те, якого сильного болю вони могли завдавати, і навіть попри те, як ревно жертва просила відпустити її. Раз по раз ми спостерігали таку наполегливість під час досліджень і в різних університетах натрапляли на таких людей. Саме відкриття цієї готовності дорослих людей дійти до кінця у виконанні команд будь-якої влади — основний здобуток нашого дослідження, і саме це явище потрібно докладно пояснити.

Найперший відрух — пояснити готовність ударити жертву найсильнішим струмом тим, що ця людина — монстр або садист. Однак потрібно зважати на те, що майже дві третини учасників експерименту потрапляють до категорії «слухняних» громадян, це звичайні люди: робітники, менеджери, вузькі фахівці, — тому такий аргумент видається досить сумнівним. Мимоволі спадає на думку книжка Ганни Арендт «Айхман із Єрусалима» (Arendt, 1963). Арендт не погоджувалася зі звинуваченнями людей, які намагалися подати Айхмана як потвору-садиста. Це фундаментальна помилка, вважала авторка, адже Айхман був лише бюрократ-педант, який просто сідав за стіл і виконував свою роботу. За ці погляди з Арендт насміхалися, ба навіть зводили на неї наклепи. Адже всім здавалося, що за такими жакливими злочинами, що їх скоював Айхман, мав стояти брутальний, бездушний монстр, утілення зла. Однак після спостережень за сотнями звичайних людей, які корилися авторитету під час нашого експерименту, я зробив висновок, що концепція Арендт про банальність зла була ближча до істини, ніж усі ми уявляли. Звичайна людина біла струмом іншу людину, бо вважала це своїм обов'язком як суб'єкта, а зовсім не тому, що в ній нуртувала зловісна агресія.

У цьому, мабуть, найголовніший урок нашого дослідження: звичайні люди, які просто виконують свою ро-

боту й зовсім не ставляться до своїх жертв вороже, можуть стати агентами жажливого деструктивного процесу. Ба більше, коли ці люди усвідомлюють деструктивні наслідки своїх дій, коли їм наказують робити щось, що суперечить фундаментальним законам моральності, небагато з них, як ми виявили, мають досить ресурсів, щоб протистояти злочинній владі. Є різні чинники-прив'язки, які утримують більшість від непослуху владі, змушуючи й далі виконувати накази.

Звісно, коли сидиш на дивані, легко звинувачувати когось за те, що він так легко підкоряється. Однак розумники, які засуджують «цих безхребетних», міряють їх стандартами власної здатності формулювати високі моральні приписи. А ці стандарти навряд чи підходять тут, у кожному конкретному випадку. Багато з тих, хто брав участь в експерименті, на рівні теоретичних поглядів абсолютно переконані, що це цілком аморально — завдавати шкоди безпомічній жертві. Вони теоретично добре знають, що потрібно робити, якщо виникне така ситуація. Утім, коли доходить до діла, ці знання виявляються малопридатні, якщо придатні взагалі.

Якщо людей попросити сформулювати моральне суження щодо цієї ситуації, вони без вагань будуть стверджувати, що потрібно виявити непокору. Однак у реальній ситуації людиною рухають не самі тільки цінності. Вони — лише одна нитка з цілого клубка сил, сплетених у людині. Багато хто не зміг виявити свої цінності в дії, тож продовжував експеримент, навіть не погоджуючись із наказами, які виконував.

Отже, сила моральних переконань не така потужна, як стверджує соціальний міф. Приписи на зразок «не убий» стоять на чільному місці в моральному кодексі, а проте у психічній структурі людини вони вкорінені не так надійно. Кілька змін у газетних заголовках, дзвінок

«згори», наказ людей з еполетами — і от уже вбивати стає не так і складно. Навіть чинники, використані у психологічному експерименті, дуже допомагають послабити тиск моральних приписів на людину. Що вже казати про те, як легко можна відкинути умовності моралі, якщо розумно змінити інформаційне й соціальне поле.

Чому ж тоді суб'єкт і далі слухається експериментатора? По-перше, є кілька «чинників-прив'язок», які замикають суб'єкта в ситуації. Серед них — чемність, бажання дотриматися початкової обіцянки слухатися експериментатора й водночас прагнення зменшити напругу, що виникає під час конфлікту. Це типове мислення слухняних людей, яким влада наказує завдавати шкоди безпомічним людям.

Один із таких механізмів — схильність людини так перейматися технічними аспектами завдання, що ширші наслідки власних дій просто вислизують із її уваги. У фільмі «Доктор Стренджлав» блискуче сатирично зображено, як команду бомбардувальника поглинає тривога щодо того, щоб технічно правильно виконати ядерне бомбардування ворожої країни. Те саме було й у нашому експерименті: люди надміру переймалися питаннями процедури, читали пари слів надзвичайно виразно й натискали вимикачі струму дуже обережно. Вони прагнули якомога чіткіше виконати всі приписи, але про чіткість дотримання моральних норм забували. Суб'єкт делегував завдання визначати мету й робити моральні висновки експериментаторові — утіленню влади, якій він підкорявся.

Найчастіше люди пристосовувалися до ситуації, знаходячи власне виправдання в тому, що за дії відповідають не вони. Ці люди знімали із себе вину, зазначаючи, що ініціатива належала експериментаторові, утіленню легітимної влади. Вони вважали себе не особистостями, які

**Видавництво «Клуб Сімейного Дозвілля»
пропонує розміщення реклами
на нашій книжковій продукції :
логотипи, закладки, флаєри, листівки,
буклети тощо.**

Наші конкурентні переваги:

- вашу рекламу буде представлено в найбільшій дистрибуційній мережі України (у 70 книжкових магазинах видавництва «КСД»);
- також на полицях понад 400 бізнес-партнерів (українські книгарні, продуктові та будівельні маркети);
- ви отримаєте доступ до широкої цільової аудиторії (читачі віком від 20 до 40 років, серед них основна частина — від 25 до 35 років; 55—60 % наших покупців становлять жінки);
- ми видаємо бестселери художньої та нон-фікшн літератури, які перебувають у топі вітчизняних книгарень.

З пропозиціями звертайтеся за адресою:

trade@ksd.ua